

Meerten B. ter Borg

René Girard en de begeerte

René Girard, *De romantische leugen en de romaneske waarheid*, Kampen, Kok Agora, 292 pagina's, prijs f 39,90.

René Girard, *De zondebok*, Kampen, Kok Agora, 257 pagina's, prijs f 39,30.

Het werk van de filosoof René Girard, in het buitenland en vooral in Frankrijk voorwerp van uitgebreide discussies, was tot nu toe in Nederland slechts summier bekend uit samenvattingen van zijn theorie in de pers.¹ Daaraan kan binnenkort een einde komen, omdat vorige maand vertalingen van twee van zijn boeken zijn gepubliceerd. Bovendien heeft het er alle schijn van, dat ook hier de discussie over Girard op uitbreken staat. De uitgever van de vertalingen kondigt een derde boek van en een *over Girard*² aan, er wordt binnenkort een proefschrift over Girard verdedigd en volgend voorjaar organiseert de afdeling antropologie van de NSAV, de Nederlandse Sociologische en Antropologische Vereniging, een studiedag over het werk van Girard.

In het buitenland verschijnen beschouwingen over het belang van het werk van Girard voor de pedagogie, de economie, de ethiek, de literatuurwetenschap, de theologie enzovoort.³ Het tekent Girards veelzijdigheid. Het maakt ook ondubbelzinnig duidelijk aan welke gevaren een discussie over Girard bloot kan staan: zij kan blijven steken in een met instemming beluisterde serie monologen van specialisten. Bovendien, en dat is misschien nog erger: geleerden van het type Girard, die een theorie ontwikkelen die relevant is voor zeer veel vakgebieden, kweken nog wel eens, tegen wil en dank, aanhangers, gelovigen, die de meester door dik en dun volgen. Ook dan is er van een discussie geen sprake. Als er echter een werkelijke discussie over Girard ontstaat, kan die leiden tot het overbruggen van kloven die tussen de disciplines zijn gegroeid en tot het leggen van onvermoede verbanden.

Twee van Girards boeken zijn nu dus vertaald: *De romantische leugen en de romaneske waarheid* uit 1961 en *De zondebok* uit 1982. Weliswaar niet Girards hoofdwerken, maat toch geen slechte keus. Beide boeken omspannen zijn ontwikkeling tot nu toe en geven daardoor een goed beeld van zijn denken, met al zijn verdiensten en zwakheden. Ook Girards veelzijdigheid komt door deze keuze goed uit de verf. Beide boeken zijn verschillend en bewegen zich eigenlijk op verschillende vakgebieden, respectievelijk de literatuur- en de godsdienstwetenschap. Niettemin illustreren ze de eenheid van Girards oeuvre en het belang ervan voor de menswetenschappen.

Romaneske waarheid

De romantische leugen en de romaneske waarheid handelt vooral over het werk van Cervantes, Stendhal, Proust en Dostojevski en heeft goed beschouwd drie lagen. Aanvankelijk ziet het boek eruit als een literatuurwetenschappelijke studie van hoog niveau met prachtige analyses, vooral van het werk van Proust. Bij nader inzien blijkt hierachter een kritiek van de moderne tijd schuil te gaan. Bezien in het licht van het gelijktijdig verschijnende *De zondebok*, blijkt het ten slotte ook antropologische categorieën te bevatten waarvan Girard zich in zijn latere oeuvre bedient.

Het moderne denken veronderstelt, net als de meeste negentiende- en twintigste-eeuwse romans een autonome begeerte: de mensen zou-

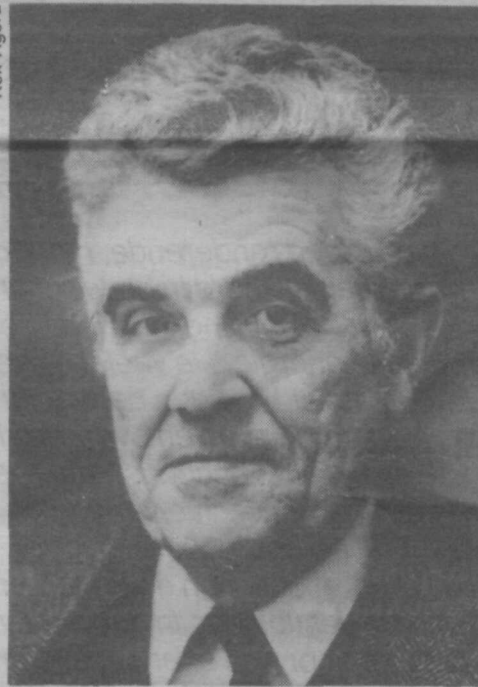
den hun begeerte ontleen aan zichzelf. De keuze van het begeerde object zou spontaan zijn. Dit individualisme noemt Girard de romantische leugen. Dat het een leugen is, wordt duidelijk dank zij een aantal geniale romanciers, die de romaneske waarheid 'openbaren': zij laten ons zien dat er nog een derde in het spel is. Wij begeren niet spontaan, maar we begeren wat de voor ons belangrijke ander, de bemiddelaar, begeert.

De begeerte is daarom niet lineair maar driehoekig: er is het subject, het object en de bemiddelaar. De bemiddelaar is belangrijk, het object nauwelijks of niet. Begeerte is altijd *mimetisch* van aard: we imiteren een model, de bemiddelaar. Omdat we hetzelfde begeren als de bemiddelaar, kan er tussen die bemiddelaar en ons rivaliteit ontstaan. Die rivaliteit maakt dat we de rol van de bemiddelaar uit trots ontkennen - zo men wil, verdringen - en

hand van hun werk volgt Girard de ontwikkeling van de mimetische begeerte in de loop van de romantiek, waarbij grote thema's als de meester-slaafverhouding, het snobisme, masochisme, sadisme, ascese en uiteindelijk de verlossing aan de orde komen.

Deze theorie stelt Girard in staat tot een tijdskritiek waarin hij bijvoorbeeld de Amerikaanse historicus Christopher Lasch overtreft. Deze stelde in *The Culture of Narcissism* dat de moderne mens de illusie heeft een zeer zelfstandig individu te zijn, maar dat hij in feite zijn identiteit geheel ontleent aan wat anderen van hem vinden. Daardoor is hij emotioneel volstrekt aan de anderen overgeleverd. Een rake observatie.

Lasch probeerde dit verschijnsel te verklaren met een nogal groezelig mengsel van freudiaanse en marxistische theorieën. Een verklaring in termen van de mimetische driehoek zou veel helderder geweest zijn. De door Lasch beschreven afhankelijkheid van de ander en de rivaliteit met de ander, de daarmee samenhangende illusie dat men een uniek wezen is, en ook het onbevredigd blijven en het daaruit voortvloeiende karakterloze zwerven van het ene model naar het volgende, ze vloeien allemaal rechtstreeks voort uit de interne bemiddeling en dus in laatste instantie uit wat volgens Girard het basisprobleem is van het samenleven: de mimesis.

René Girard

het belang uitsluitend leggen bij het object. Zo zijn we weer bij de romantische leugen.

Girard maakt onderscheid tussen twee soorten bemiddeling: de externe en de interne. Eigenlijk zijn dit twee uitersten van een continuüm. Bij externe bemiddeling is het model onbereikbaar. Het kan een ideaalbeeld zijn, een figuur uit een ver verleden of de held uit een mythe. Omdat er tussen subject en bemiddelaar een onoverbrugbare kloof bestaat, kan er van concurrentie geen sprake zijn. Naarmate de sociale afstand tussen subject en model kleiner wordt, komen we dichterbij de pool van de interne bemiddeling. Het model is in principe gelijk aan het subject. Hoe dichterbij de bemiddelaar, hoe groter de mogelijke rivaliteit, des te groter de behoefte om de bemiddeling te ontkennen en de spontaneiteit te benadrukken, des te groter ook de innerlijke tegenstrijdigheden en conflicten, vooral bij het subject.

Het is geen toeval dat de overgang van classicisme naar romantiek samenvalt met de overgang van de aristocratische naar de democratische samenleving. De mimetische rivaliteit groeit en wordt pijnlijker naarmate de gelijkheid tussen de mensen groter wordt en zij zozeer in de romantische leugen verstrikt raken dat de ontmaskering ervan, de romaneske waarheid van de grote romanciers, het karakter krijgt van een openbaring. Aan de

In Girards latere werk wordt de mimetische begeerte theoretisch gefundeerd als een antropologische categorie. Bij dieren komt imitatie ook voor, maar daar worden zowel de imitatie als de begeerten door instincten gestuurd. De mens is echter voor het richten van zijn begeerten aangewezen op het imiteren van de medemens.⁴ Begeerte wordt hierdoor een zuiver sociologische categorie, en niet, zoals bij Freud nog het geval is, een psychologische. Vandaar dat er in de begeerte een evolutie zit, die samenhangt met andere sociale ontwikkelingen.

Een evolutie in het driftleven is ook al door Norbert Elias waargenomen, maar bij hem gaat het toch vooral om de geleidelijke toename van de beheersing van het driftleven en in mindere mate om de driften zelf en hun objecten. Deze beheersing verklaarde hij uit de toename van de sociale noodzaak van de driftbeheersing door het ingewikkelder worden van de maatschappij. Helemaal bevredigend was deze verklaring niet. De noodzaak tot zelfbeheersing verklaart niet hoe de mensen ertoe komen zich ook inderdaad meer te beheersen.

Omdat Girard de begeerte niet lineair opvat, kan hij in zijn analyses van de door de toenemende gelijkheid steeds groter wordende ambivalenties tussen subject en bemiddelaar naast ascese ook allerlei andere modificaties van de begeerte verklaren.

Een bezwaar dat zich bij Girard steeds weer doet gevoelen, is dat hij zich in zijn materiaal beperkt tot enkele teksten, waarvan de selectie zeer willekeurig is. Hetgeen betekent dat de geschiedenis van de begeerte wordt bekeken door de bril van enkele romanciers. De maatschappelijke ontwikkelingen waarmee ze samenhangt, komen zo maar gebrekkig uit de verf.

Zondebokmechanisme

In een door Girard gepostuleerde preculturele

M. B. ter Borg is docent godsdienstsociologie aan de Rijksuniversiteit Leiden.

Brieven

tigde stimulering van de bestedingen gepaard aan een zekere discipline ten aanzien van de overheidsuitgaven (met name voor defensie) alsmede een accommoderend monetair beleid, goede resultaten voor de Amerikaanse economie had kunnen afwerpen. Dit had dan begeleid of minstens gevolgd moeten worden door een overeenkomstige aanpak in West-Europa, met name in West-Duitsland. Daar werd en wordt echter de tegenovergestelde fout gemaakt. Bij een prijsstijging die de nul nadert blijft men 'het gevaar voor een oplevende inflatie' bestrijden en loopt men het risico om in een wereldwijde deflatiespiraal terecht te komen.

F. J. Clavaux,
Renkum

Een Individuele Oudedagregeling

Intermediair 50/1986

Met veel waardering nam ik kennis van Flip de Kams inventarisatie van de stand van zaken rond de ontworpening aan het keurslijf van collectieve levensverzekeringen en verplichte pensioenfondsen. De oudedagrekening is inderdaad ten zeerste toe te juichen als alternatief van verplichte deelneming in zo'n collectieve regeling. Het bezwaar van onverantwoord omgaan met de gelden op zijn oudedagrekening kan behalve met de deelname aan het genoemde Renteniërsplan van Centraal Beheer

ook opgevangen worden met deelname in een professioneel beleggingsfonds, zodat individueel onverantwoord beleggen kan worden voorkomen. Beleggen in de eigen woning is uiteraard nooit onverantwoord.

Graag zou ik Flip de Kam en de Intermediairlezers op nog meer argumenten willen wijzen die pleiten voor een individuele regeling van de pensioenvoorziening. Dat levensverzekering een dure vorm van beleggen is, daar is ook de heer De Kam gelukkig al achter gekomen. Maar De Kam is wellicht gewoon gehuwd en heeft hij niets van discriminatie bij collectieve levensverzekering gemerkt.

Bij bijna alle bedrijven geldt tegenwoordig een pensioenregeling voor de werknemers; vrijwel alle werknemers zijn verplicht eraan deel te nemen. Bijna altijd voorziet zo'n bedrijfsregeling in ouderdomspensioen ten behoeve van de werknemer, in weduwenpensioen ten behoeve van zijn echtgenote en wezenpensioen ten behoeve van zijn kinderen. Zo'n regeling blijft dus doorgaans beperkt tot het 'enge gezinnetje'.

De premietarieven van een pensioenfonds respectievelijk collectief contract bij de sector 'leven collectief' van een verzekeringsmaatschappij zijn lager dan in het geval van individueel verzekeren der pensioenen. Die lagere tarieven zijn een gevolg van de collectieve administratie bij de pensioenfondsen en bij 'leven collectief'. In zo'n administratie behoeven nu eenmaal veel minder gegevens van de verzekerde werknemer opgenomen te worden dan in het geval dat men zelf een pensioenpolis sluit bij 'leven individueel'.

Dus de pensioenpremie wordt nog lager als de administratie nog eenvoudiger kan, zou je zeggen. Dat is inderdaad al tientallen jaren lang gaande. Zo ging men er, bij de grote fondsen en pensioencontracten reeds in de jaren vijftig steeds meer toe over om niet meer de gegevens van individuele echtgenotes in de administraties op te nemen. Het aangaan van een huwelijk heeft dan ook helemaal geen administratieve gevolgen. Zo ook allang bij het Algemeen Burgerlijk Pensioenfonds. De achterliggende gedachte was toen dat er toch vrijwel geen man zou zijn die nimmer in zijn leven tot een huwelijk komt, dus vroeg of laat krijgt hij toch een echtgenote.

Dit heet verzekering van het weduwenpensioen

volgens het systeem 'onbepaalde vrouw'. Hierbij wordt voor elke mannelijke werknemer, ongeacht of hij gehuwd of ongehuwd is, weduwenpensioen verzekerd; pas na diens overlijden wordt er nagegaan of hij een weduwe achterlaat. Zo niet (of nimmer gehuwd geweest), dan pech gehad. Alle mannen worden dus over één kam geschoren. Ook de standaardpensioenregeling die 'leven collectief' tegenwoordig aan kleine en grote bedrijven offeren, bieden weduwenpensioen volgens het 'onbepaalde vrouw'-systeem. Thans hebben bijna alle mannelijke werknemers in Nederland zo'n 'onbepaalde vrouw'.

De maatschappelijke ontwikkeling tendert inmiddels allang in de richting van steeds meer ongehuwden en meer ongehuwd en/of homofiel samenwonen. De huwelijksfrequentie is in dertig jaar aanzienlijk gedaald. Desondanks handhaven pensioenfondsen en -verzekeraars hardnekkig de 'onbepaalde vrouw'-systeem. Steeds meer mannelijke werknemers zijn verzekerd voor weduwenpensioen (en ook voor wezenpensioen), die nimmer tot uitkering kan en zal komen.

Je reinste discriminatie van homofielen en andere ongehuwden derhalve, en echt zonde van de premie! Die premie kan veel beter aangewend worden voor een overlevingsrente voor je eigen, werkelijke partner. Dit pleit voor het individueel kunnen aanwenden van de beschikbare pensioenpremie. Maar dan moeten de pensioenfondsen en 'collectief' bereid zijn om gegevens van de individuele partners in hun administratie op te nemen. Met de huidige automatisering kan dit mijns inziens geen probleem zijn.

Waarom wordt toch die 'onbepaalde vrouw' aangehouden? Die vormt namelijk een fikse en stiekeme extra winstbron voor de pensioenfondsen en levensverzekeraars. Een vierde winstbron naast sterfte, kosten, en rente en beleggingen.

Fiks, want altijd nog handhaven fondsen en verzekeraars in hun premietarieven een huwelijksfrequentie van liefst 92 procent voor mannen tussen vijftienvintig en zestig jaar. Bij de tariefstelling van het weduwenpensioen 'onbepaalde vrouw' wordt er rekening mee gehouden dat bij ongehuwden dit pensioen nooit tot uitkering kan komen. Vandaar ook dat 'onbepaalde vrouw' qua premie iets goedkoper kan zijn dan 'bepaalde vrouw': zo'n acht

procent voor mannelijke werknemers tussen dertig en zestig jaar. De huwelijksfrequentiewinst is uiteraard te danken aan de intussen sterk gedaalde huwelijksfrequentie en derhalve aan de sterke toename van het aantal weduwen- annex wezenpensioenen, dat nimmer tot uitkering kan en zal komen. Stiekem, want de tariefsopbouw is een aangelegenheid die verzekeraars en fondsen liever intern houden. Maar het is wel zo, want ik heb zelf bij 'leven collectief' gewerkt, dat men in het tarief de huwelijksfrequentie niet wil aanpassen aan de werkelijkheid.

Ik hoop dat vooral ongehuwden zich nu bewust worden van discriminatie in hun verplichte pensioenregeling en dat zij zich sterk willen gaan maken voor de individuele oudedagregeling.

Charles van Rijnsoever,
Den Haag

Wie verdedigt West-Europa?

Intermediair 52/1986

Wat in het artikel van Koen Koch staat over de rol van de Verenigde Staten als kernmogendheid binnen de NAVO is correct. Ook wordt er mijns inziens keurig in verwoord dat de VS onder andere een stad als Chicago nooit zullen opofferen om een stad in Europa te verdedigen.

Een ding mis ik wel: een mogelijke aanval van de Sovjetunie op Europa hoeft dan nog niet in te houden dat de VS hun kernwapens gaan inzetten; het betekent wel dat bij een aanval op Frankrijk de Franse *force de frappe* hoogst waarschijnlijk wordt ingezet, met alle gevolgen van dien. Bij zo'n gedachte zal 't dan best kunnen gaan tussen een supermacht en een militair onafhankelijk land. De Sovjetunie contra Frankrijk met de VS als lachende derde.

Het is misschien geen reële gedachte die ik hier schets, maar toch één die in het artikel aandacht had moeten krijgen. Wat doet Frankrijk in een gewapend conflict in Europa? Misschien kunt u daar in een later artikel eens aandacht aan besteden.

R. G. Dekker,
Emmeloord

vervolg van pagina 49

René Girard en de begeerte

periode leidt de mimesis, de imitatie, tot nooit eindigende, angstaanjagende geweldspiralen. Geweld wordt immers ook geïmiteerd. We noemen dat vergelding of wraak. Zo leven de mensen in een chaotische wereld van wraak en weerwraak, die volstrekt ondoorzichtig is.

Girard spreekt hier wel van indifferentie, omdat iedereen hetzelfde is: geweldenaar en slachtoffer. Alleen regels, waarden en normen kunnen aan deze indifferente chaos een einde maken. Maar het maken van afspraken over regels veronderstelt vrede en die ontbreekt, tot dat er een coalitie wordt gesloten van allen tegen één individu, die zelf geen coalitiepartner heeft en dus niet vergolden kan worden. Hij krijgt de schuld van de wanorde.

Via de collectieve moord op hem wordt de agressie ontladen, en omdat er geen weerwraak volgt, blijft het vrede en blijft de solidariteit in stand. Deze rust wordt als een wonder ervaren. Hij, die de schuld had van de chaos, de pest of hoe het ook genoemd wordt, zorgt nu hij de samenleving heeft verlaten, voor rust en orde. Dit maakt hem tot een heilige. Om hem heen wordt een hele transcendentie wereld gebouwd en een cultuur, dat wil zeggen een systeem van regels. Daarom spreekt Girard hier van de 'meurte fondateur', de oermoord.

Wanneer na verloop van tijd de regels de mimetische begeerten niet langer in bedwang kunnen houden en er een nieuwe crisis ontstaat, grijpt men opnieuw naar dit wondermiddel, met hetzelfde resultaat. Girard noemt dit het zondebokmechanisme. Op

deze periodiek weerkerende, rituele moorden zijn volgens hem alle religies en ook alle culturen gebaseerd. In het nu vertaalde *De zondebok* probeert Girard aan te tonen dat dit mechanisme de kern is van alle belangrijke mythen. Het wezen van alle religie is het uitbannen van het mimetische geweld door het solidair slachtofferen van een zondebok. Daarom vloeit er in religieus ritueel ook altijd bloed, zij het vaak op een gesublimeerde wijze.

Het zondebokmechanisme werkt, zolang men erin gelooft. Zou men het psychische mechanisme waarop het is gebaseerd, het verschuiven van de agressie, doorzien, dan zou het zijn magische kracht verliezen. De cultuur zou uiteenvallen en de samenleving zou weer overgeleverd zijn aan het mimetische geweld. Religieuze systemen zijn daarom zeer goed tegen een dergelijke ontmaskering beschermd.

Christendom

Hetzelfde zondebokmechanisme is werkzaam in de vervolgingen zoals we die kennen in de westerse geschiedenis. Het heeft daar precies dezelfde functie. Bij de heksen- en jodenvervolgingen zien we dezelfde stereotiepen optreden als bij de offers in de diverse godsdiensten. Toch is er een verschil, graafduel maar niettemin essentieel. De vervolgingsstereotypen zijn minder intens en daardoor minder effectief. Het geloof erin is minder volledig en brokkelt steeds sneller af. Het wordt steeds moeilijker om de schuld van het slachtoffer geloofwaardig te maken. Girard: 'Er waren eeuwen nodig om de middeleeuwse vervolgingen te demystificeren, enkele jaren zijn voldoende om de eigentijdse vervolgers in diskrediet te brengen.' Girard schrijft dit proces toe aan het langzaam doordringen van de ontmythologiserende kracht van het christendom.

Girard ziet het christendom als de enige godsdienst ter wereld die de ware aard van de religie niet verhult, maar juist onthult. De kern van de christelijke openbaring is dat het offer-ritueel op Golgotha, anders dan in welke godsdienst ook, beschreven wordt vanuit het perspectief van het slachtoffer. Zijn onschuld wordt benadrukt en het zondebokmechanisme wordt zo doorzien en afgewezen. Daarmee verdwijnt echter ook de functie van religie: het buiten de samenleving houden

van het mimetische geweld. Dit probleem wordt volgens Girard opgelost door de functie overbodig te maken: de mimesis zelf wordt afgewezen. In plaats van terug te slaan, dient men zijn andere wang toe te keren.

Dit afwijzen van het zondebokmechanisme wordt voorbereid in het Oude Testament. Ook daar zien we een oermoord: Kain doodt Abel en sticht vervolgens een stad, maar anders dan bij bijvoorbeeld de Romeinse oermoord wordt de dader schuldig bevonden en niet het slachtoffer. Doorheen het hele Oude Testament zijn voorbeelden te vinden van het afwijzen van het zondebokmechanisme en de mimesis.

De ontmaskering en het afwijzen van het principe waarop onze samenlevingsordening berust maken het evangelie zeer bedreigend. Op deze bedreiging kan op twee manieren worden gereageerd. Men kan het evangelie misinterpreteren en er een godsdienst van maken zoals alle andere. Dit is de oplossing die in het officiële christendom gedomineerd heeft. Men kan zich ook van het christendom afmaken door het te verwerpen. Dit is de oplossing van de westerse intellectueel sinds Voltaire.

Interessant vindt Girard de argumentatie die hierbij veelal wordt gebruikt. Die betreft vaak de barbaarsheid van offerrituelen en is in feite juist aan het christendom ontleend. Zonder dat men het zich bewust is, wordt dus een christelijk argument gebruikt tegen een verkeerdt begrepen christendom. Zo eindigt *De zondebok* in een oproep om de consequenties te trekken uit het feit dat men de boodschap van het christendom eigenlijk al heeft aanvaard.

We hebben hier in feite te maken met een nogal ontluiserende, antireligieuze en louter functionele visie op religie. Als zodanig is er weinig nieuws onder de zon. Dat de religie de functie heeft de samenleving bij elkaar te houden en verschillen, vooral machtsverschillen, in stand te houden, was bekend evenals het feit dat deze functie werd verhand. Wat nieuw is bij Girard, is de manier waarop hij deze functionele visie op religie combineert met een evolutionistische theorie. Hij laat zien hoe ook in de heidense mythologie het gewelddadige steeds meer wordt verhuld en hoe in de christelijke geschiedenis de vervolgingen steeds moeilijker te rechtvaardigen

zijn. Verrassend is, dat de vervolgingen gezien worden als laatste stadium van de religieuze evolutie.

Er is nog een punt, waarop Girard verschilt van de andere ontmaskeraars van de religie. Anders dan zij, neemt hij zijn ontdekkingen niet voor eigen rekening, maar geeft hij het christendom de eer. Nu waren ook de desacraliserende en ontmythologiserende kenmerken van het christendom al bekend, vooral dank zij Nietzsche en Max Weber. Maar zij zagen dit als een onbedoeld neveneffect van de leer, en niet als de kern ervan.

Naast enthousiasme geeft ook Girards godsdiensttheorie, zoals die onder andere in *De zondebok* is neergelegd, aanleiding tot bedenkingen. Het willen terugvoeren van de hele religie en de hele cultuur tot één enkele factor doet een beetje negentiende-eeuws aan. Deze monocausaliteit leidt tot een heel eenzijdige kijk op de functies van godsdienst en cultuur. Daarnaast zijn er de problemen die we ook bij het eerste boek signaleerden: een nogal willekeurig aandoende, niet nader verantwoordde materiaalkeus.

Het werk van Girard tot nu toe is een poging de zeer uiteenlopende gevolgen te analyseren van het fundamentele probleem van het menselijk samenleven: de mimesis. De manier waarop hij dit doet is prikkelend, inspirerend en irriterend tegelijk. Het mimesis-begrip en de manier waarop Girard dit uitwerkt, lijken me van belang voor alle menswetenschappen. Hoe groot dit belang is, valt nu nog niet te zeggen. Daarvoor is een uitvoerige wetenschappelijke discussie noodzakelijk.

De nu voorliggende vertalingen vormen voor die discussie in Nederland een goede basis. Ze zijn misschien niet overal even fraai, maar wel - voor zover ik heb nagegaan - betrouwbaar. □

Noten

1. Bijvoorbeeld door Michael Elias in *Intermediair* van 6 december 1985 en door Leo Gillet in *NRC Handelsblad* van 18 oktober 1985.
2. R. Kaptein en P. Tijmes, *De ander als model en obstakel*, Kampen, 1986, Kok.
3. Een zeer uitgebreide bibliografie vindt men in de *Stanford French Review*, X, 1-3, 1986.
4. Zie: R. Girard, *Des Choses cachées depuis la fondation du monde*, Parijs, z.j.: Livre de Poche (eerste uitgave 1978).